

TANULMÁNY

VEKERDI LÁSZLÓ

Németh László élete levelekben
1914–1948

„A levelezés indulati műfaj, gyakran első reakcióinkat rögzíti, sokszor többet írunk le levélben, mint egy tudatosan megfogalmazott műben. Édesapám halála után azért gyűjtöttem össze a hozzá írt leveleket, hogy jobban megismerjem kapcsolatait.” A jókora munkával összegyűjtött mintegy háromezer levelet egészítette ki később Németh Ágnes, Németh László – időközben sorra megjelentetni kezdett – leveleivel. A kötetben ezek vannak többségben. S így a kapcsolatrendszer megismerésén túl még valami legalább ennyire fontosat tár fel a könyv, valamit, amit Németh Ágnes – szellemesen és találóan – egy Illyés-naplójegyzetből vett mottóval jellemez: „...Mondatai tán az aznap leírt tizedik levélben is kelnek úgy útra s haladnak, mint regényeiben. S regényeinek még »keresett« fordulatai is azért életszerűek, bonyolultan is azért természetesekek, mert ebből a közös tartályból valók: az ő természetéből.” „Természete” és „kapcsolatai”: aligha lehetne ennél pontosabban és alaposabban jellemezni a kötetet; s ha még hozzávesszük Grezsa Ferenc tömörségében is teljes eligazítását, ahogyan a levelezést az életmű egészében elhelyezi, akkor joggal kérhető az ember, hogy mi keresnivalója van itt még – a föltétlen elismerésen túl – a recenziónak? (Legfeljebb a hosszú „átfutást” lehetne felhánytorgatni, de minek. Úgyis a „negyven év”-re kenik a korifeusok.) Legalább néhány hiba akadna, amit – kellő kritikusi nagyképűséggel – ki lehetne pécézni, de csak egyetlenegy található, s az se nagy. A 732. oldalon a 101. sz. levélben szereplő Szabó Istvánt a jegyzet tévesen azonosítja a debreceni történészprofesszorral; akiről ebben a levélben szó van, az egy másik Szabó István, ugyancsak debreceni, és legalább olyan nagy tudós, bár sokkal kevésbé ismert, mondhatni teljességgel ismeretlen Basahalmán túliaknak, de tán a debreceniek is alig emlékeznek már rá. Pedig párját ritkító filozófiai, történeti és irodalmi tudásával, lankadatlan szellemi készenlétével, öniróniával oldott csipősségével a város legszebb tradícióit képviselte; ebben is Gulyás Pál rokona volt. (A Gulyás-levelezés helyesen azonosítja, csak hogy a jelen kötet rég nyomdakészen lezárattott, mire a Gulyás–Németh-levelezés megjelent, pedig annak is több már három événél.) A történészprofesszor Szabó István is szerepel különben Gulyás Pál leveleiben, úgyhogy a kettő összecserélése még hibának se, legfeljebb elnézésnek tekinthető; recenzius hiába fitogtatja Basahalmán belüli helyismeretét. Amint azt se kell utólag felismerni, hogy túl természet és kapcsolatok dokumentálásán, a levelek milyen gazdag forrásai a magyar mikrohistóriának; Grezsa Ferenc gondosan regisztrálja, hogy a levelezés „fontos adalékokat szolgáltat a kor szellemi életéről, irodalmi törekvéseiről is: a Nyugat-mozgalom és a népiek históriájáról, oly folyóiratok, mint a *Napkelet* és a *Protestáns Szemle*, a *Tanú* és a *Válasz*, a *Kelet Népe* és a *Magyar Csillag* programjáról és szervezőmunkájáról, az 1945 utáni magyar irodalom kibontakozásáról, majd kényszerű veszteléséről”.

Ha csak belelapoz is valaki a kötetbe, nyomban talál példákat a fenti megállapításokra. S ha egyszer belelapozott, folyamatosan fogja olvasni, mint valami érdekes életrajzot, pontosan, amint a cím ígéri: „élete levelekben”. S ha aztán összehasonlítja ezt Németh „szabályos”, folyamatos életrajzi írásaival, illetve életrajzi vonatkozású tanulmányaival, növekvő meglepetéssel fogja nyugtázni, hogy milyen pontosan vág a kettő; a *Jegyzetek* a megfelelő helyeken gondosan fel is tüntetik a vonatkozó adatokat, az Életmű-kiadásból, illetve az akkor még ott meg nem jelent művek esetében az eredeti forrásból. (Most látszik, hogy a gyakran szidott lila kiadásnak is megvan azért a maga előnye; a hivatkozás és a keresés szempontjából mindenesetre.) A recenzió tehát aligha tehet okosabbat, mint megpróbálja követni a szerkesztő és a jegyzetelő kijelölte szempontokat.

Ami a kapcsolatokat illeti, kirajzolódnak a levelekből – ezt is híven regisztrálja Németh Ágnes és Grezsa Ferenc – néhány nagy barátság körvonalai. Ezekből a Németh-levelekből rajzolódik ki például először pontosan a *Magam helyett*ből jól ismert Oszoly-barátság. A *Magam helyett* Apára, tanárookra-iskolára (amit éppen most rekonstruált az emlékezés meglepő hűségét igazoló remek tanulmányában Radnai Gyula), Szilasra, Nagybányára és a Szerelem ébredésére hangszerelt realizmusával szemben azonban – tán a későbbi keserű tapasztalatok fényében? – ez a barátság (vagy tán inkább az ifjú önnön poézisére ébredésének izgalma?) valahogy az ideák tündérvilágába lebbent. („Életemnek ezen a hajnalán nemcsak az Ámorok repdestek úgy gyanútlanul fejem körül, mint később sohasem, barátság és költészet összekötött örömei sem tértek vissza így soha többet... Nem engedem meghazudtolni a melegséget, amely tintánál s papírnál mégiscsak hívebben emlékszik.”) Az irodalomtörténet-írás ellenben jócskán tintára és papírra bízott prózai mesterség, s így hálás lehet Oszoly Kálmánnak, hogy – írójuk instrukciója ellenére – megőrizte ezeket a leveleket. Nemcsak vagy tán elsősorban nem azért, mert híven dokumentálják egy lángeszű ifjú önnön tehetségére ébredését és magakeresésének gyönyöreit-kínjait; az Oszoly-levelek fényesen demonstrálják azt az eléggé meg nem szívelhető, ám többnyire legfeljebb ha szavakban megszívlelt igazságot, hogy a tehetségre ébresztés (és egyáltalában nemcsak a lángelméké) elsősorban barátok és baráti közösségek feladata, ahol a nevelő, még ha csak néhány esztendővel idősebb is, legfennebb jóindulatú (és óvó) megfigyelőként viselkedhet. Mint Koczog András az önképzőkör felügyelőtanáraként. (Jelen recensens mindenesetre az egész országban egyetlenegy helyet ismer, ahol ezt pontosan így, Németh László, Oszoly Kálmán és Koczog tanár úr szellemében tudják és csinálták: a hatvani Ady Endre Könyvtár nagykökényesi olvasótáborait.) A századforduló és a századelő magyar iskoláinak az eredményességét és tehetséggazdagságát tán egyebek közt az is magyarázza, hogy akkor még mintha értették volna ezt az igazságot; azóta az iskola sajnos fokozódó mértékben vált és válik a tanári (sőt ma már egyenesen politikusi) érvényesülés pódiumává, s a pedagógusi-politikai „önépítés” eszközévé és áldozatává a diák. A divatos múltidézők mentés-csodaszarvasos ábrándjai helyett nem ártana inkább a századelő iskoláihoz visszatérni; a tehetség kibomlani hagyásához, ahogyan 1918. május 27-én írja Németh László Szilasbáhról Koczog tanár úrnak: „Azt hiszem, őszre meglepetés elé állítom az önképzőkört. Egészségem nem javul.” „Bennem kemény elhatározások érnek, s őszre, azt hiszem, csinállok egy kis meglepetést.” A legszebb ebben az, hogy az utóbbi mondat már nem abból a régi önképzőköri levélből való; Felsőgödről írja az ifjú s már országos hírnév író Juhász Géának, 1932. május 21-én. *Quod erat demonstrandum*, mondanák a régi jó idők latinos és a geometria elemeit még Euklidész szel-

lemében tanuló gimnáziumában. Az egész recenziót ki lehetne tölteni a tehetség magára eszmélésének szebbnél szebb példáival az Oszoly Kálmánnak írt levelekből. Álljon itt pars pro toto két idézet; az egyik Szilasbalhásról, 1918. május 11-én: „Szerdán kirándultok?! Jó mulatást. Őszintén megvallva irigyellek érte. A Pilis, hegyek, erdők és bevágások, panorámák, vadregényesség és erős színek és ideges kontúrok és nagy harmóniák; itt meg szürkeség, dombok, egyhangú színek és vonalak, bágyadt égen fáradt felhők. Undok. A jászunál néha egy ökör bög. Számolom, minden negyedórán. Akár az órjas ágyú, amely Párist lövi.” S alig néhány hónappal később, 1918 augusztusában, Nagybányáról: „Egy nagy üveges verandán írom ezt a levelet. Az ablakon zöld gallyak sandítanak be, sárgán mosolygó almáikat ügyesen rejtve el egy-egy levélpamacs mögé. Valóságos paradicsom van itt körülöttem! Aranypármének, pónyik, kormos, ököl nagyságú ringló a fákon, alattuk sűrűn összefonódik nedves zöld palástta a fű. Följebb a bor érik egy meredek lankán, aranyosan forró szőlőszemekben. Van ebben a verőfényes polgári hangulatban valami forradalmi. Mintha egy késő, nyárutói szerelem zsongana, bizseregne a fonnyadó levelek közt. Egy haldokló, beteg poézis, melyet bearanyoz a nyári nap.

Bizony, amikor ideértem, csalódás várt. Négy álló napig szakadt az eső, és a hegyeket sűrű köd lepte be. Talán csak a város ódon házainak állt jól ez a borongós hangulat, szabadon bontakozhatott ki az a misztikus varázs, mely annyira megragadja a magamfajta ábrándozókat. De ötödik nap fölragyogott a kék ég. Éppen az esti órákban, amikor már a nap lecsúszott a messze nyugaton húzódó Avas mögé. Még egész világos volt, de a hegyekre már kék foltok tolakodtak. Egy fatörzsön ültem és gyönyörködve bámultam Bányát. Olvasztott bíborban úszott. A kálvinista templomon mintha távoli tükrök reflexe gyűlt volna egybe. A hegyek pedig violán, feketén meredtek rá, mint egy ébenhajú, komor férfi a gyerekjátékokkal mulatozó aggastyánra.”

Még egy kis egyszerűsítés, összevonás, jelzők és hasonlatok helyett a képek kifejező ereje, és kész a *Gyász* hangja, vagy akár az *Iszonyé*: „Én ott ültem a rámterített bundában s a magas eget néztem. Bizarr, össze-vissza töredezett ég volt. Itt egy tábla holdfényes kékség, ott jégzajlásként egymásra torlódott és megmeredt felhők. Egy futó foszlány mögött elkallódott csillagok, aztán megint felhők. S ez alatt az óriási szétdobált ég alatt, egészen lenn, a feketén lapuló dombvidék: egy-egy jegenye s külön holdfényt kapó sürgönypózna.”

De hagyjuk a regények elemzését az irodalomtudósokra; maradjunk csak a mikrohistóriánál. „Mikor volt én körülöttem – olvashatjuk a *Magam helyettben* – olyan meleg tojófészek, mint a Toldy-reál önképzőköre? S jött-e még szív, amelybe olyan bizalommal rakhattam az írásaimat. Azt tudom, hogy munkáimból elfogyott vagy ötven ezer kötet, s az emberek elköltöttek rá egy félmilliót. De ha valamit megírok, nem várhatom repesve a postát, hogy mit szól hozzá Kálmán, s nem léphetek olyan boldog drukkkal a katedrúra, hogy na, most hallotok valamit, fiúk... Barátot kaptam helyette, kedvcsinálót alig.”

Meglehet, épp ezt kereshette, s találta meg az induló író Földessy Gyulában; ez azonban a levelekből inkább csak sejtethető, mert főleg a találkozások időpontjait rögzítik, a kedvcsinálás élőszóban folyhatott. Az irodalomtörténet szempontjából nagy szerencse, hogy a következő nagy barát, Gulyás Pál Debrecenben élt.

Az *Egy barátság leveleiben* 442 tételéből a jelen kötet mindössze 93-at közöl, ez a 93 levél azonban igen jól válogatott; kitűnően reprezentálja a barátság – és a két barát – „természetét”. Ez a barátság és levelezés meghatározó volt Németh pályáján, ezt maga

is többször nyugtázta, külön nagy tanulmányt is írt róla. De „kedvcsinálónak”, legalábbis a fenti értelemben, nem volt nevezhető. A *Magam helyettben*, közvetlenül az Oszoly-levelekre emlékezve ezt írja Gulyás Pálról: „Tisztább szív, kritikusabb szem kevés volt ebben az országban: s mennyit gyilkolt belém.” Igazságtalan megállapítás, hisz Gulyás bírálata miatt inkább csak egyetlen dráma, a *Bodnárné* beküldése halasztódott el, és később ezt Németh Antal sem ítélte bemutatathatónak. De ha igazságtalan is a megállapítás, igaza van, mert a Gulyás–Németh levelezésből csakugyan hiányzik a „majd én megmutatom” magabiztos jókedve, bár az is igaz, hogy az irodalmi élet se volt hasonlítható a Toldy-reál önképzőköréhez. Túl az emberi tanúságtételen, éppen az tán ennek a levelezésnek a kivételesen nagy jelentősége, hogy vastkos monográfiáknál jobban bevilágít a kor irodalmi és irodalompolitikai homályába; bár a jegyzetekkel együtt vastkos és kiváló monográfia az *Egy barátság leveleiben* maga is (s épp gazdagsága és megbízhatósága miatt érhető tán, hogy az irodalomtudomány máig nem méltányolta kellően). A két kötet különben szerencsésen kiegészíti egymást: amit az *Egy barátság* jegyzetekbe sűrít, azt a jelen kötet sokszor a másoknak szóló és tőlük kapott levelekkel mondja el.

Greza Ferenc *Németh László Tanú-korszakában* már elemezte a barátság nyitányát; s maga Németh is elbeszéli, hogyan indult barátságuk az *Emberi színjátékról* írt Gulyás Pál-tanulmánnyal. Hálás volt érte, de egyben mindjárt bírál és eligazítani akar: „Te morfondírozó, elmélyedő ember vagy, aki itt is legalább is Juhász Géza számára foglaltad össze ítéleteidet; a tanulmány azonban nyilvános műfaj, pedagógiai látványosság, s te eredményeid nagy részét veszni hagyta magad elé mormogott, különben nagyon gazdag mondataidban. Jövő kritikáidban tanulj meg legalább olyan jó kókler lenni, mint amilyen magvas gondolkozó vagy, rádfér egy kis puerilidat, mint ahogy rám is a te konok elmélyedésedből. A »jövő kritikáid« itt nemcsak odavetett szó, hanem követelés is: én ezt az esszét, dadogásaival is legjobb verseid színvonalá fölé állónak tartom, s még sok jó tanulmányt várok tőled, különösen hosszú elragódást, »debreceni ráérő időt« kívánó nagy tanulmányt, nehezebb pasasokról.” Németh nyilvánvalóan a saját tanulmány-eszményét kívánja itt Gulyással elfogadtatni (néhány sorral alább jelenti be a *Tanú* indítását), és a maga szelídebb (bár olykor igencsak ironikus) módján Gulyás is meg-megpróbálja saját ideáljai felé hajlítani Némethet. Sok sikerrel láthatóan nem jártak, s barátságuk második szakaszában megpróbálták úgy, ahogy van, elfogadni, és a maga mércéje szerint becsülni a másikat. Ez azonban kivétel volt és a barátság csodája; mást ők se igen tudtak így nézni, s ebben egyáltalában nem képeztek kivételt. A *Tanú* ennek a mindenki harca mindenki ellen állapotnak is köszönheti tán egy kicsit létrejöttét, s intranzigens minőségigényében ott rejtőzködhetett a kortársak iránti (többnyire általában jogos) lebecsülés és a mély bizalmatlanság is.

Ez a bizalmatlanság, sőt ellenszenv a levelekben nem rejtőzködik; minduntalan megnyilvánul, pedig a túl személyeskedőnek érzett részteket a szerkesztő kihagyta. Szerencsére benne hagyta a csupán indulatosokat, s a meg nem fontolt jelzőket, „mert hitem szerint – írja – ebben van minden levelezés bukéja”. Mindenesetre a sok „buké”, ha nem is magyaráz, demonstrál valamit a honi irodalmat feszítő indulatokból, ellentétekből, sértődésekből, gyanakvásokból. Ebben a háttérben nem meglepő például, hogy a *Válasz* eredeti formájában, Fülep nagy indító cikkének a szellemében, s a három első szerkesztő kezében két számon túl nem jutott; az inkább a csoda, hogy Sárközi György tapintata és szerkesztői tehetsége bár másként, de hasonlóan magas színvonalon egyáltalán tarthatta, s ha Fülep nem is, de Németh és Gulyás a szerkesztőn keresz-

tül a laphoz fűződhetett. Az események mögött nyilván nagyobb erők húzódtak, a *Válasz* esetében csakúgy, mint később a Németh-szindarabok bemutatóiból kibontakozó perpatvarban; de ezeket a nagyobb erőket – a levelek tanúsága szerint – személyes indulatok vezették, vagy inkább, mondjuk, személyes ellenérzéseken és ellentéteken keresztül realizálódtak. Németh Antal leveleiből például nyilvánvaló, hogy sokáig nemhogy semmiféle rosszindulatot nem táplált Németh László iránt, hanem erejéhez és lehetőségeihez képest őszintén segíteni kívánta darabjainak színpadra jutását. Eleinte Németh László is teljes bizalommal és jóindulattal fordult felé. De a két embernek mérőben más elképzelése volt a színház feladatairól és lehetőségeiről. Nem is az volt tán a fő ok az összeveszésre, hogy a színigazgató, színidirektorok örök törvénye szerint, nem tekinthetett el a közönség igényétől, és a siker nyomában a kimerülésig „kékrókáztatta” a színészeit; a fő ok az lehetett, hogy a színházi szakember a honi színházi játszmát igyekezett föllendíteni, ismételjük meg: legjobb tudása és lehetőségei szerint. Németh László ellenben a drámával – a sajátjaival s a másokéival – a magyarság ügyét kívánta szolgálni, egy olyan minőségi magyarságét, amely abban a formában és súlyban, hogy ezt a szolgálatot ne csak igényelni, de megfizetni is tudja, még csíráiban se igen létezett, s méghozzá ezek a csírák is többnyire egymástól igyekeztek elszívni a leget. Nem arról volt szó, hogy a színidirektor „realista” volt, a drámaíró pedig „utópista”. A „csírák” ugyanolyan valóságosak voltak, mint a Herczeg-darabhoz tóduló közönség. Azt belátni se igényelt sok ész (bár a vezető eliténél azért többet), hogy bármennyire „stabilisnak” imponál Herczeg Ferenc és Horthy Miklós Magyarországa, a jövő valahogyan mégiscsak a csíráké lesz; mindenik „csíra” úgy vélte persze, hogy jogosan és hitelesen egyedül csak az övé. Németh Antal se a „kékrókázó” Magyarországot képviselte, vagy pláne védte. A maga módján tán ő is egy csíráért drukkolt, a születő vagy újraszülető magyar dráma csírájáért. Másként hogyan is vállalkozhatott volna a *Cseresznye* bemutatására? De ő ezt a csírákat csak egy jól működő és konszolidált honi színházi kultúrán belül látta felnevelhetőnek. Németh László viszont úgy látta, és érzése szerint a saját bőrén tapasztalta, sőt kritikusként nyíltan meg is fogalmazta, hogy ez a honi színházi kultúra szükségképpen kiveti magából, és megöli a magyar drámát. És neki is igaza volt. A két igazság összeütközése aztán az emberi kapcsolatok szintjén szükségképpen indulatokat és vádaskodásokat szült. És valódi vagy vélt igazságok (ki tudja biztosan elkülöníteni a kettőt?) szikrázásában könnyen eljuthat még a legnemesebb lélek is addig a határig, ahol már csak a „mellettem vagy ellenem” struccpolitikája számít. A Gulyás–Németh barátság megszakadását és hároméves szünetét sem egyszerűen csak a *Válasz* szerkesztése körüli huzavona, s a Tervhalmozó miatti sértődöttség okozhatta.

A levelezés mindenesetre akkor emelkedik újból a mindennapi gondok és feladatok fölé, amikor ez a barátság 1938 tavaszán helyreáll. De nem is jó szó itt a „helyreáll”: föllobog inkább, minden addiginál hevesebben s tisztább lángokon. Németh analízáló lángelméje nyomban a barátság újjászületésének pillanatában kielemezte a szakítás okait: „Puritán dühünkben, hogy a barátságtól se engedjük megvesztegetni magunk, embertelenek lettünk a túl nagy emberségben. Én nem gondoltam, hogy az Ember és szerep tréfákozásai szíven találhatnak (hisz a Tanú első évét a te neveddel fejezem be, a Tanú megindítását a te érdemedül állítottam be), úgy gúnyoltalak, ahogy a lányaimat szoktam, gömböcnek, strébernek, lotyónak. De te akkor már hetek óta nem kaptál levelet, »elvettem« tőled a szerkesztőséget, ki tudja, milyen nagy politikai létrán másztam fölfelé (valójában sohasem fuldokoltam olyan keservesen), Kerényivel váltogattam

levelet – mindez épp eléggé menti előttem azt, ami a Tervhalmazban nem tréfa, hanem indulat. Viszont énbélem annyian mártották akkor a törük, hogy te is megértheted, ha nem tudtam disztingválni." Gulyás Pál nyombani hosszú válaszából (még másnap! akkor még egy nap alatt fordult Budapest–Debrecen közt a posta?) nem lehet idézetet kiragadni, egyetlen megbonthatatlan boldog lobogás, a befejező versig. Magát Némethet is meglephette, hisz így kezdi a választ: „Kedves Barátom, örülök, ha örömet okoztam. Sajnos a szeretet megvonásával csak azokat tudjuk büntetni, akiket nem szabad büntetni, a többiek fityülnék a szeretetünkre..." Tán ez a többé soha meg nem vont szeretet is tette, hogy amíg Gulyás Pál élt, a legfontosabb ügyek és témák kettőjük leveleiben sűrűsödnek. 1938 májusától 1944 májusáig valószínűleg Gulyás Pálhoz írt leveleiből ismerhetők meg legközvetlenebbül Németh reakciói a világ és az ország nagy krízisére. „Meg kell hatódní ezen a szerencsétlen középosztályon – írja 1938. november 16-án –, ahogy a cseh összeomlason ujjong, mintha nem is az ő sorsának egy bástyája dőlt volna össze. (Mert az volt ám, akármennyit vétkeztek a csehek, s bármennyit gyűlölködünk mi, a történelmi összekapcsoltság erősebb hibánál s gyűlöletnél.) Na de pontosan az a büntetés készül a számára, amely iránt még érzékeny, nem »sír, hol nemzet sülyed el«, hanem »egyáltal étel.«" Akkor még nem tört ki a háború, s Németh egyelőre inkább a könyörtelen gazdasági kizsákmányolástól tartott, a németbarátság közvetlen következményétől. „De heuréka: kifüstölünk ezer zsidó nagyiparost, s földönfutóvá teszünk néhány százezer magyar munkást is mellette." S néhány hónappal később, a növekvő germán nyomás súlya alatt: „Szerbül, horvátul, csehül, lengyelül, oroszul, görögül, románul, finnül betűzők-olvasgatók már vagy két hónap óta, s a »tejtestvérek« a számra hozták a közös tej ízét. Újból föltámadt bennem a szeretet irántuk, s nagyobb erővel, mint valaha. Igenis én szeretem ezeket a századokat alvó, buta nacionalizmusra ébredő, de végül mégiscsak nagy jövődűjú népeket, magyar patriotizmusom egy tágabb »újeurópai« (így neveztem el Helsinkitől Athénig a kis népek övét) patriotizmusban lel erőt, hitet, biztosítékot, tudom, hogy csak együtt oltalmazhatjuk meg magunkat, s érzem, hogy egymástól tanulhatjuk a legértékesebbet." A veszély ma másféle, de Németh tudása, hogy csak együtt oltalmazhatjuk meg magunkat, ugyanúgy érvényes, és ugyanúgy nem hiszi el senki, határainkon bévül és túl. A térség vezető politikusainak s az ideológiai háttérükül szolgáló értelmiségieknek a képtelensége a megegyezésre könnyen pusztulásba sodorhatja az egész régiót; minket pedig akár nyílt háború nélkül is, értelmetlen fegyverkezési verseny formájában. A politikusokra és a közélet hangadóira persze akkor sem lehetett számítani, ám akkor még lehetett reménykedni valamiféle népbe merülésben, legalábbis Németh – egy kicsit tán Fülep Lajos példájára – úgy látta. Ebben a szellemben és kifejezetten a germán hódítás ellen készült a *Kisebbségben*. Amikor írta, meg volt győződve a közvetlen retorzióról. „A Tanú I. a napokban jelenik, illetve koboztatik el – írja 1939. május 24-én. – Nagyobbat sosem kockáztattam, mint ezzel a könyvvel. És semmi értelme, azon túl, hogy a becsület luxusa." A háború kitörése csak megerősítette a vélekedését: „Isten pénze – írja 1939. szeptember 8-án – elfogyott, megértünk egy új római császárságra – annyival alacsonyabb fokon, amennyivel kisebb egy Hitler Augustusnál." Újeurópai patriotizmus helyett ez az alacsony fokon vegetáló „újrómai" császárság: az ellentét nem lehetne kiáltóbb. Érthető, ha az újeurópai patriotizmus kitarulkozását a bezárkózás reflexe váltotta fel. „Hibázhattam, de nem a hibáim hibásak abban, ami a népemre szakad. A jövő programja is csak egy lehet most már: lebújni a fajba, kapni és adni a meleget, amennyire az új rend a maga négereinek majd megengedi. Tehát amiért a Kisebbségbent elátkozták."

De nem akarom én itt a befejezhetetlen Kisebbségben-kérdést újranyitni; bár a *Németh László élete levelekben* nem utolsósorban épp „bukéival” számos új adatot hoz hozzá. Az idézetekkel inkább csak azt szeretném sugallani, hogy Németh Vásárhelyen voltaképpen egy több tekintetben korrigált *Kisebbségben*-modellt valósított meg a nyakunkra ülő újbizánci császárság alatt, amely annnyival állott alacsonyabb fokon Bizáncnál, mint amennyivel gonoszabb volt Sztálin Konstantinusnál.

Németh László vásárhelyi korszakához, Grezsa Ferenc minden részletre kiterjedő monográfiájához képest elsősorban tán éppen ebből a szempontból hoz újat a kötet: in statu nascendi és működésében mutatja be a Kisebbségben-modellt az újbizánci császárság egy távoli provinciájában. Csakhogy ez így túl absztrakt és tudalékos; ezeknek a leveleknek a varázsa épp a nagyon is kézzelfogható, mindennapi kisebb-nagyobb ügyek és feladatok józan, egyszerű, nyugodt, s alkalomadtán derűs vázolásában rejlik. Ahogyan például felajánlja szüleinek a tél áthúzását békési szobájukban: „Helyben és fűtésben itt is nélkülözni kellene – írja –, de kenyér s ha a disznó megmarad, zsír, hús, lesz, amennyi kell, annál is inkább, mert én Vásárhelyre költözöm, ott tartatom el magam a »tisztelőimmal« (tán írni is inkább lehet ott s házitanítóskodni).” Gulyásné „Palitpótló pompás levelein” is a tényleges gyakorlati teendőket kéri számon, s Klári betegségeről értesülve maga is ilyenekkel szolgál: „Ami ott van: *köveelem*, hogy mind az ő számára használja fel: szalonnát, zsírt, mákot, lekvárt, tészta stb. Ez persze mind kevés. Ha Zolti vállalkozik, hogy leutazzék ide: adunk fehér lisztet, zsírt, négy-öt hét múlva (ha újra lejön) egy hízott kacsát; általában az egész kosztjáról gondoskodunk, csak legyen, aki elvigye.” Szerteágazó levelezésének (négy esztendő alatt több a címzett, mint addig összesen) szinte minden darabját tárgyyszerűség és reális (sőt olykor egyenesen anyagi) látás tünteti ki, még a kornak három fő címzettje, Illyés, Sárközi Márta és Illés Endre esetében is. Pedig ők hárman együtt a korszak levelezésében olyasféle szerepet töltenek be, mint az előzőben Gulyás Pál: nekik önti ki most Németh leginkább a szívét, s tőlük várja a vigaszt, a biztatást és az elismerést. Utóbbit leginkább Illés Endrétől kapta, a terveit leginkább Illyéssel közölte s kívánta megvalósítani, a panaszait és (ritka) haragváltásait pedig Sárközi Mártának tartotta fenn. Ők hárman teremtik meg most a Németh vállalkozásaihoz mindig szükséges barátság-hátteret. Magát a vállalkozást azonban egy Veres Péternek írt hosszú levélben fogalmazta meg legpontosabban, 1945 decemberében: „...tulajdonképpen csak azért jutottam ide, mert ezt kerestem. Nem Gandhi volt-e a világ hangos forradalmárai közt az egyetlen, aki megdobbantotta a szívem? Mindez persze csak leírva ilyen nyugodt és fölényes: amúgy napról napra változik és áramlik. Az azonban biztos (ezt az állapotot már ismerem), hogy az életemnek egy versszaka kezdődik; olyasmi, mint amikor a Tanú vitorlát megindítottam – vagy a Kisebbségben elkövettem. Talán épp a kettő szintézise az, amire készülök. A Tanú-ban az európai lehetőségeit jártam meg – a Kisebbségben óta a gyarmati sors mélységeit, s most ez következik: a magyar sorsban (a gyarmati népek szabadságharcához) az európai művelődés távlatait kitágítani. Ez oly nagy feladat, hogy kitérítettetni belőle semmiért nem engedem.”

A feladat megvalósításához a romok alól felemelkedő ország látványa adott reményt („ha bámulok valamit – írja Veres Péternek a Szárszói beszédre célozva –, hát nem azt bámulom, ami jóslataimból bevált, hanem ami be nem vált. Mert ha több nem is, a fontosabb ez: az én rémlátásaim éppoly tévesek voltak, mint a ti reményeitek”). De maga a feladat jóval régebben fogant s érett a lelkében; azóta már, hogy megbizonyosodott a Náci Birodalom vereségében. A *Kelet Népeben* Móricz Zsigmond unszólá-

sára megkezdett *Iszony* folytatása Illyés és Sárköziné Válaszában tán ezt az eszmei folytonosságot is jelzi; a folytatás tán azért is sikerülhetett ennyire töretlenül, mert épp a lélek mélyében érő Feladat fejlődését követte?

Függelék Fejér Ádám Iszony-értelmezésének olvastán.

Fejér Ádám enigmatikus „*Tiszatáj*”-tanulmánya szerint Németh az *Iszonnal* „a regényműfaj európai sztenderdjének teljes értékű meghonosítását, s általa a minket Európa egészétől elszigetelni látszó fal lerombolását” akarta elérni. Csakhogy ez a lerombolás nem sikerült, mert nem sikerülhetett; a regény tökéletes „európai stenderdjének teljes értékű meghonosítása” ellenére sem. Az *Iszony* Fejér szerint így – közvetett módon – a fal lebonthatatlanságát demonstrálja. De akkor miként értendő a Veres Péternek írt levélben közölt szándék az európai műveltség távlatainak kitágításáról a magyar sorsban? Próbáljuk először Fejér Ádám szuggesztív, ám cseppet sem könnyen érthető érveléséből kivonatolni a jelen szempontból lényegest.

A romantika tudatosította az európai (nemcsak a nyugat-európai, az egész európai) értelmiségben „a kultúráképviselő föladata és a saját egzisztenciális szabadsága között támadó konfliktusokat”, de míg Nyugaton – s mutatis mutandis az Orosz Birodalomban – ezek a konfliktusok partikularizálódtak vagy levezetődték, addig Kelet-Közép-Európában, ahol ez a kor nagyjából a nemzetként tudatosulás amúgy is különféle konfliktusokkal terhelt periódusa volt, fölerősödtek és „a szellemi-egzisztenciális földhözragadtság” érzeteként vagy „a nemzetsors chimérijával való viaskodásként” generalizálódtak. Ilyenként azonban általában mintegy be is tokolódtak; a kínos helyzet tudomásul vétetett. A magyarok kivételével a többiek „az adottságokat föltétleneknek tekintve, megkísérelnek hozzájuk alkalmazkodni”. Nem így a magyarok. Ők nem nyugosznak bele a változtathatatlanba, nem alkalmazkodnak hozzá, nem hajlandók megkerülni. Amíg a régió többi irodalmában a nemzeti mentalitás kifejezéseként számon tartott mű – mondjuk Reymont *Parasztokja* vagy Hašek *Svejkje* – „nem néz szembe az ellentétek polgári, életbeli, immanens beszabályozásának lehetetlenségével”, addig a magyar irodalomban „egzisztenciális szabadság és kulturális hivatástudat ellentétét valamiféle szent megszállottsággal előtérbe állítják, kiélezzik”, hogy aztán – legalábbis Ady óta – a feszültség feloldását valami „közelebről meg nem határozott módon a civilizáció előrehaladásától, a polgárosodástól” várják. Ettől várta Németh is. „Mint tudatos programja elárulja, saját maga számára sem volt belátható, hogy a kultúráképviselő feladatát vállaló értelmiségi egzisztenciális szabadsága nem az ő privát polgári-emberi jogainak elismerésétől, hanem szerepe transzcendens-kultúrtörténeti jellegének belátásától függ. Az *Iszony* kultúrtörténeti példázat jellege ezt a belátást fejezi ki.” Azaz, a regény „az értelmiségi szerepben adódó kultúrtörténeti transzcendencia irányában távolodik el a polgári létezés közvetlen, elemző ábrázolásától”, ellentétben az „egzisztencialista példázattal”, amely „nyilvánvaló elfogultsággal – a polgári létezési módot az emberlét végső kérdéseivel azonosítva, intellektuális eszközökkel véli elérhetőnek az egzisztenciális szabadságát biztosítani képes transzcendenciát”. Ennek a lehetetlenségét leplezi le az *Iszony*. Így mi már „tudjuk azt, amit a 19. század szellemiségén belül álló Ady még nem tudott, hogy az élet véges dolgait elrendezni hivatott polgári, valamint a kultúrtörténet – transzcendenciát adó, az emberlét végső kérdéseit megtapasztaló – problémáját kezelni hivatott értelmiségi szerep nem egyíthető egymással, hogy az úgynevezett magyar sorskérdéseknek immanens (polgári) megoldásuk nincs, vagyis a magyar társadalom belső harmóniája csak ezen

megkülönböztetés következetes érvényesítése esetén biztosítható." Pontatlanabbul, de tán érthetőbben: az *Iszonyban* Németh – szándéka ellenére – azt fejezte ki, hogy *feloldhatatlan polgár-szerep és értelmiségi sorsvállalás konfliktusa*.

Így van-e vagy se, nem tudható. Jelen recenzius ha valaminek, hát sokkal inkább az alkalmazkodás, a tudomásulvétel, a megküzdött és megszenvedett megnyugvás, a sztoikus rezignációból fakadó derű, s mindenekfelett a helytállás és a kötelességtudás (azaz végső soron az „immanens megoldás”) „kultúrtörténeti parabolájának” látja az *Iszonyt*, s egyáltalában nem érzi távolinak a *Parasztoktól*, a *Svejtől*, a *Háború és békétől*, sőt Camus *Pestisétől* (azaz az „egzisztencialista példázat”-tól) sem. Utóbbi rokonságot különben a magyar sorskérdések olyan nagy értője (és megszenvedője) vette észre, mint Veres Péter. Egy nagy mű valószínűleg olyan tükör, amely elsősorban nem a „valóságot”, hanem valamiképpen a szemlélőt tükrözi. De mit és főleg kit láttat a tükörben Fejér Ádám *Iszony-értelmezése*?

A kérdés pontosan aligha megválaszolható, de annyi tán megkockáztatható, hogy az a magyar értelmiségi magatartás, melynek ez az értelmezés a visszatükröződése, nemcsak hogy nem a Némethé, de nem is következik szervesen Németh gondolkozásából. Németh változatlanul Adyval értett egyet, ez kétségkívül kiderül a levelezésből. „Én itt megint – írja Veres Péternek – a múlt századi szocialista elmélet tarthatatlanságára figyelmeztetek. Azok a klasszikus osztályok, amelyek munkásság, parasztság, középosztály stb. – Magyarországon nincsenek. Magyarországon munkás, paraszt és középosztályi mezben járó kispolgárok vannak – s az alatt egy 10–15% mindenre kapható cigány elem, amelyet mindenki arra használ fel, amire akar. Borzasztó veszély: ezt a kispolgárságot a szociológiánkból kihagyni.” Nem kell tán mondani, hogy „cigány elem”-en Németh nem a cigányságot érti, hanem azt a réteget, amelyet legkönnyebben tud a mindenkori politikai vezetés a maga céljaira felhasználni; mondhatjuk tán az *Iszonymnál* maradvá azt is, hogy a Takaró Sanyikat. A felszabadulás után pedig az állmunkásokat és álparasztokat. A hirtelen lett „demokratákat”. Ezekre célozva írja: „A magyar politika ma természetszerűen hazug. Kis népeknél ez egyelőre úgy látszik: kényszerűség. Tele van a szánk demokráciával, s burkolt diktatúrában élünk...” Veres Péternek írván, a Parasztpárt vezetőinek a szemére hányja, hogy misztifikálják önmagukat, de ugyanez a véleménye a többi pártról is. Hazudnak, misztifikálnak, félreismerik magukat s feladatukat. Elsősorban az uralom érdeklí őket, holott a lehetőségek józan felmérése és az e szerinti cselekvés lenne a feladatuk. Az alkalmazkodás, a tisztességgel kiküzdött kompromisszumok, a kötelességtudás. A szomszédaink megértése és megbecsülése. De Magyarországon utoljára a Kiegyezéskor létezett még olyan értelmes – ahogyan ma mondanánk – politikai elit, amely tudta ezt, s megértette, hogy e nélkül fejlődés – akár polgári, akár kulturális – nem lehetséges. Ma sincs másképpen. A „polgári” és az „értelmiségi” szerep – különben történetileg tán tényleges – konfliktusában az utóbbi „transzcendálása” tán épp a mai („nemzeti” és „liberális”, „kormányzó” és „ellenzéki”) politikai elitnek az életérzését szentesítheti és misztifikálja? Ők lennének, akiknek az arcát Fejér Ádám az *Iszony* tükörében felismeri? Ilyen egyszerűen és közvetlenül bizonyosan nem; az azonban nem elképzelhetetlen, hogy Fejér „kultúrtörténeti parabolá”-ja valamiképpen a nagy rendszerváltozásban tán maguknak is váratlanul politikai vezető szerepbe jutott értelmiségiek „identitástudat”-ként megélt szereptévesztéséről szól, „polgárosodási” programjuk és „sorsvállalásuk” konfliktusáról.

A nagy uralom- és tulajdoncserében hatalomhoz és vagyonhoz jutottak ugyanis ma mintha ugyanolyan magasan elnéznének az ország túlnyomó többségét alkotó kis-

polgárok szerény vágyai és lehetőségei felett, mint 45-ben, mintha ugyanúgy önnön ideológiájuk által és csakis azáltal boldogítandó „tömegként” kezelnék őket, mintha ugyanúgy elvárnák tőlük, hogy azt tekintsék életük legfőbb értelmének, hogy szavazzanak (rájuk) és elismerjék érdemeiket. Látják egyáltalán, hogy mekkora ellentét feszül a nyugati típusú polgári demokrácia és saját politikai-gazdasági gyakorlatuk között? Ma is „tele van a szánk demokráciával”, az ország pedig tele Korejkókkal és Osztáp Benderekkel; a „szociális piacgazdaság” leginkább valami burkolt NEP-korszakra emlékeztet. A vezetők mégis soha nem politikájukon, hanem a „tömegeken” kívánnak változtatni: média-politikával, tömegtájékoztatással, nemzetpropagandával, negyvenévezéssel, nagyferózással. Pedig vaknak kell lennie, aki nem látja, hogy milyen nagy az ellentét a „polgárosodást” hirdető vezetők esélyei és álmai, meg a tényleges magyar polgárok és kispolgárok élete között. Mintha egyenesen Csurka torz jelszavának valami tán kevésbé ostoba, de még szörnyűbb variánsa látszana megvalósulni: „Legyen a magyarnak a gyarmatosítója is magyar!” (És mutatis mutandis a szlováknak szlovák, a horvátoknak horvát, a szerbnek szerb és így tovább.) Mit tehet itt az az értelmiségi, aki már régen, még az ántivilágban hitt a változásokban, küzdött, s tán szenvedett is értük, s most valamiképpen mégiscsak vágyai beteljesülését éli meg (ha nem is föltétlenül látja meg) bennük? Pláne, ha az új világban kisebb-nagyobb hatalomhoz vagy legalábbis elismeréshez jutott? Valószínűleg (természetesen *nem* Fejér Ádám!) kivetíti kínzó belső ellentéteit és konfliktusait; az „interiorizáció” mintájára „kognitívebben” (és nagyképpben) szólva mondhatjuk úgy is, hogy „exteriorizálja”. A törvényszerűként és sorszerűként kivetített konfliktusban azután elébb-utóbb véglegesen felmenti önmagát: „transzcendálja” saját szerepét. Az exteriorizáció és a saját szerep-szentesítés azonban nem old meg semmit, viszont annál könnyebben szül szorongásokat. A szorongások pedig meggondolatlan kijelentésekhez és cselekedetekhez vezethetnek, ezek újabb konfliktusokhoz, ezek újabb önigazoláshoz-„önépitéshez”, és elindul a politikai circulus vitiosus. Amitől Németh mindig is féltette a magyar társadalmat, s óvta volna az ideológiáiba bonyolódó értelmiséget. Ahogyan az öreg sebész főorvos mondja az *Izonyban*: „Tudja, ezeket a kedvesnővéreket én nagyon tisztetem. De ezek többet törődnek az üdvösséggel, mint a sterilizátorral. Képesek panaszra jönni azért, hogy a beteg káromkodik. Maga tisztafejű, s ami még fontosabb, tisztakezű asszony. Magával élvezet volna együtt dolgozni.” A 45 elejétől 48 végéig sorjázó levelek valamiképpen mind ezt a hangulatot rögzítik, variálják, konkretizálják, általánosítják. A kötelességteljesítés, a munka, a mindennapi helytállás, a józanság primátusát. Azt, hogy csakis a tiszta fej és a tiszta kéz óvhatja meg a beinduló circulus vitiosustól az országot. És ott a levelekben az erősödő meggyőződés, hogy pont ezt az egyszerű szabályt a hatalom új urai éppoly kevésbé fogják megérteni vagy pláne megtartani, mint a régiek. Meglehet, jórészt épp ebből adódik „az úgynevezett kelet-közép-európai nyomor”? Németh mindenesetre már 1947-ben rezignáltan sóhajt Kerényinek Svájcba írt levelében: „Bizony nagyon jó volna kinn, veletek. Mint tíz éve, Hérodotoszról és Hölderlinről beszélni – egy kicsit széttekinteni, visszahonosodni az emberiségbe.” Tán épp egy ilyesféle visszahonosodás, a visszahonosodás kísérlete a korszak nagy regénye, az *Izony*. A Tanú és a Kisebbségben szintézise: a magyar sorsban kitágított európai művelődés. S most ez a levelezés és példás kiadása nem épp egy efféle kísérlet lehetőségéről tanúskodik? Amint Fejér Ádám kitűnő *Izony*-értelmezése is, ahogyan minden tekintetben méltó a nagy regényhez (ezt el kell ismerni, noha nem könnyű, hisz jelen recenszens szinte egyetlen érvelésével és megállapításával sem tud egyetérteni).